

Grünhut Zoltán – Bodor Ákos

AZ EURÓPAI TÁRSADALMAK ÉRTÉKMINTÁZATAINAK JELLEMZŐI AZ EZREDFORDULÓ ÓTA

Absztrakt

Az európai integráció kutatása többnyire csak érintőlegesen foglalkozik azzal a mindenképpen indokoltnak látszó témafelvetéssel, hogy vajon az európai társadalmak értékmin-tázataira mi jellemző, milyen tendenciák szerint változnak ezek az értékstruktúrák, be-szélhetünk-e egységesülő európai értékrendről. Jelen tanulmány az egyik leggyakrabban alkalmazott értékelméletből, a Ronald Inglehart nevéhez köthető koncepcióból kiindulva, nemzetközi kérdőíves kutatás adataira támaszkodva vizsgálja, hogy az elmúlt húsz évben miként változtak Európa társadalmainak értékmin-tázatai. Az írás első része végigköveti az ingleharti elmélet fejlődéstörténetét, beazonosítja annak legfőbb sarokpontjait, vala-mint felvázolja az eddigi kutatások legfontosabb következtetéseit. A második rész több mint húsz európai társadalom értékmin-tázatait vizsgálva feltárja, hogy milyen értékvál-tozási tendenciák zajlanak: értékkonvergenciáról vagy inkább értékpolarizációról kell-e szólnunk. Az elemzés külön kitér arra is, hogy a legfiatalabb korcsoport, azaz a jövő gene-ráció milyen értékrendet képvisel e változási folyamatban.

Kulcsszavak: értékek, Európa, Inglehart, ESS

Bevezetés

Az Európa-projekt eddigi történetének számos integrációs mérföldköve volt (Hoerber et al. 2021; Koller & Arató, 2019). Önmagában az indulás lenyűgöző áttörést hozott, hiszen „ösellenségnek” vélt társadalmakat – gondoljunk itt elsősorban a németekre és a franciákra – sorakoztatott fel a közös ügy, az összeurópai béke és prosperitás mellé (Arató & Koller, 2023). Később a britek felvétele, vagy a dél-európai új demokráciák – Spanyolország, Portugália, Görögország – csatlakozása szintén fontos integrációs momentumok voltak. A 2004-es keleti bővítés aztán kétszeresen is szimbolikus fordulópontot hozott (Beck & Grande, 2007). Egyrészt az egyidejű legnagyobb tagfelvételnek bizonyult az immáron Európai Uniónak (EU) nevezett közösség történetében. Másrészt utat nyitott a második világháború után megosztottá vált Európa újraegyesítése felé. Ezzel pedig az Európa-projekt kontinentális léptékűvé szélesítette a maga teleologikus rendeltetését, vagyis azt, hogy a béketeremtés, a gazdasági fejlődés, a politikai demokratizáció, a jogállamiság-építés, s a szélesen vett társadalmi integráció erősítésének szupranacionális aktora legyen.

Az EU régóta készült e normatív szerepfelfogásának kelet-európai alkalmazására. A kilencvenes évek felzárkóztató programjaitól a mára rendkívül összetetté vált szomszédságpolitikáig, hosszú út vezetett (Schumacher et al. 2018). Nem véletlen, hogy az Európa-tanulmányok diszciplínáján belül a 2000-es évektől meghatározó tématerületté vált Európa geopolitikai cselekvőkészségének elméleti megalapozása (Laïdi 2008). E koncepciók mind azt képviselik, hogy az EU-nak nemcsak a gazdasági konvergencia, a politikai-jogi

harmonizáció, valamint a társadalmi kohézió és integráció előmozdítására kell törekednie a tagállamokban, illetve a csatlakozni kívánó országokban, hanem mindezt egy közös értékrend mint kulturális alap megteremtése által is stabilizálnia szükséges.¹ Az EU tehát értékközvetítő ágens (*value entrepreneur*), amely a szupranacionális szinttől a lokális közegig, véleményformálóként (*opinion leader*), napirend-alkotóként (*agenda setter*) és vétőszereplőként, aktív politikát folytat közvetlen képviselői, megbízottjai és támogatottjai révén (stakeholderek, szakértők, projektkezdvezményezettek stb.) (Gerhards, 2007; Marchetti, 2024).

Ennek a közös európai értékrendnek tételesen leírt formája nem létezik. Nincs is rá kilátás, hogy rögzítésre kerül, hiszen hevesen vitatott értéktartalmakról van szó (lásd: az európai alkotmány kudarcát). Különböző stratégiai dokumentumokban mégis rendszerint visszaköszön e hivatkozási alap, amely így, kodifikálatlan státuszában leginkább csak valamilyen lebegő jelölők halmazaként képviselheti az európaiságot (Cicchelli & Pendenza, 2015). Tudományos problémaként mégsem bonyolult feltenni a kérdést: beszélhetünk-e közös, de legalábbis egyfelé haladó változási tendenciákat mutató európai értékrendről? Egy ilyen kérdés vizsgálatához okvetlenül adja magát az érték kutatás elméleti és empirikus háttérként.

Különösen kézenfekvő e téma felvetés kapcsán Ronald Inglehart értékelméletéhez fordulni, hiszen egy olyan megközelítésről van szó, amely kifejezetten a társadalmi értékmentázatok dinamikus változását helyezi a középpontba. Inglehart szerint az értékek rendkívül meghatározóak, mind kollektív, mind egyéni szinten. Éppen ezért csak lassan változnak. Többnyire társadalmi korcsoportok közötti generációs konfliktusokban öltönek testet ezek az értékfordulatok. Ezen érvelés jól illeszkedik az EU azon axiomatikus feltevéséhez, miszerint az uniós polgárok európai identitása, a szupranacionális intézményrendszer folyamatos fejlődése és az integráció mélyülése miatt, egyre inkább kiteljesül, azaz a következő generációk mindig európaiabbnak érzik és gondolják magukat, mint a felmenőik. E tanulmány ennek kíván utánajárni, az ingleharti érték koncepcióból kiindulva, összehasonlító statisztikai elemzések eredményeit vizsgálva.

Inglehart érték- és modernitáselmélete

A nagymintás, nemzetközi, komparatív, kérdőíves felméréseken alapuló érték kutatások az 1970-es és '80-as években új lendületet vettek (Gárdos & Ságvári, 2020). Ezek közül néhány interdiszciplináris jelentőségű viszonyítási ponttá vált. Többnyire azok, amelyek letisztult – de nem kritizálatlanul hagyott – elméleti kerettel bírnak, megfelelően operacionalizáltak, s rendszeres adatfelvétel révén összetetten vizsgálhatók (vö. Varga, 2003). A Ronald Inglehart nevéhez köthető érték koncepció mindenképpen egy e mérvadó megközelítések között. Inglehart politikatudományi perspektívából kívánta az értékek alapvető fontosságát megérteni. Számára a lényegi kérdés végig a hosszú pályafutása során az volt,

¹ Lásd e témában a következő elméleteket, amelyek az EU-s nemzetközi politikai fellépést „normatív hatalomgyakorlásként” (Sjursen 2006a, 2006b; Manners 2009, 2010; Whitman 2011), „puha hatalomként” (Jorgensen 2008; Lucarelli 2006), „rendszerelváltó erőként” (Grabbe 2006), vagy „etikus kormányzásként” (Aggestam 2008; Mayer & Vogt 2006) ábrázolják.

hogy a társadalmi értékmintázatok miként változnak, milyen általános tendencia figyelhető meg ezek kapcsán, illetve mindezt mi mozgatja. Inglehart ezzel nemcsak az értékku-
tatás dinamikus szemléletét ösztönözte, hanem szorosan összekapcsolta az értékválto-
zást és a modernizációt. Tulajdonképpen egy értékalapú modernitáselméletet terjesztett
elő. 1977-ben megjelenő, *The Silent Revolution* című művében felhívta a figyelmet arra,
hogy Nyugat-Európa egyes társadalmában megindult egy folyamat, amit a posztmateriá-
lis értékek előtérbe kerülésével írhatunk le. Mint mondta, a hetvenes évekre felnőtt egy
nemzedék, amely az egzisztenciális-fizikai biztonságot természetesnek veszi, s így a túl-
élés materiális értékmotivációi helyett már más prioritásokat vall. Az egyéni döntés vált
e generáció számára lényegivé: döntés az önkifejezés kapcsán és a mások másságának el-
fogadása tekintetében, döntés a politikai-közéleti ügyekben való részvétel vonatkozásá-
ban, valamint döntés az életfeltételeket garantáló természeti környezet megóvása ügyé-
ben. Inglehart ezen értékmotivációkat posztmateriálisakként azonosította. Nevezett mű-
vében azt vetítette előre, hogy ez az értékváltozás mélyreható társadalmi átalakulást fog
kiváltani hosszabb időkeretben.

1990-ben kiadott, *Culture Shift in Advanced Industrial Society* című könyvében Ingle-
hart ugyanezt a gondolatot vitte tovább, de itt már a trendszerű értékváltozásból követ-
kező szélesebb társadalmi-kulturális átalakulás különböző dimenzióit is vizsgálta. Fenn-
tartotta eredeti elképzelését, hogy az értékminta átalakulása egyúttal generációváltást je-
lent. Az új értékeket követő fiatalok időközben 40-50 évesek lettek, sőt már az általuk ne-
velt gyerekek egyre nagyobb hányada is felnőtt korba ért. E formálódó társadalmi többség
pedig beteljesítette az értékváltozást. Inglehart szerint tehát ez a folyamat rendkívül hosz-
szú és nem feltétlenül mindig előrehaladó. Viszont minél inkább kiteljesedik egy értékvál-
tozás, azaz társadalmi mintává válik egy új értékrend, annál valószínűbb, hogy az átfogó
kulturális átalakulást is eredményez. A fejlett, iparosodott nyugati világban Inglehart sze-
rint 1960-tól 1990-ig lezajlott egy számottevő értékváltozás, előtérbe kerültek a poszt-
materiális értékek a materiálisakkal szemben, s ennek jegyében elindult egy szélesebb
kulturális átalakulás. Utóbbi főbb elemeit Inglehart a következőkben ismerte fel. Egyrészt
a vallásosság visszaszorult, annak közösségteremtő ereje jelentősen meggyengült. Más-
részt a szűken vett elsődleges csoportok (család, rokonság, településközösség) megkötő
jellege (kapcsolati és normatív értelemben is) lazult, az egyének sűrűbb és intenzívebb
relációba kerültek a külső csoportokkal. Harmadrészt a nemek egyenjogúsága jelentősen
előrehaladt, a hagyományos társadalmi szerepek változásnak indultak: a nők nagy szá-
mban váltak munkavállalókká, politikai és közéleti tisztségviselőkké; emelkedett arányuk a
felsőoktatásban, értelmiségi munkakörökben; mindeközben pedig a férfiak jelentősebben
kezdték kivenni részüket a háztartási munkákból és a gyereknevelésből. Mindez, negyed-
részt, pedig erősen hatott a nemi szerepekre: a férfi és női minőségeket közvetítő társa-
dalmi jelentések megkérdőjeleződtek, a szexuális kisebbségek pedig nagyobb elfogadott-
ságban részesültek. A kultúraváltás e meghatározó aspektusaira Inglehart több későbbi
művében visszatért, önálló könyvekben tárgyalva azok fontosságát (Inglehart & Norris,
2003; 2004; Inglehart, 2021). Inglehart (1990) már idejekorán jelezte, hogy a zajló kultu-
rális átalakulás új alapokra helyezi majd a politikát, illetőleg annak intézményszervezési

és hatalomgyakorlási formáit is (felgyorsul a demokratizáció, fokozódik a társadalmi részvétel a politikai és közéleti ügyekben, a politikai eliteknek közvetlenebbül és dinamikusabban kell reagálniuk a lakossági elvárásokra; az osztályalapú politikai ideológiákat pedig identitásalapúak váltják fel).

Paul R. Abramsonnal közösen írt, *Value Change in Global Perspective* című könyvében Inglehart globális összehasonlító fókuszúvá tágította megközelítését. Mondanivalója érdemben nem változott, amennyiben fenntartotta, hogy a materiálistól a posztmateriális értékek felé való elmozdulás nem kizárólagosan nyugati jelenség, hanem – néhány sajátos civilizációt leszámítva – mindenütt, ahol tartós gazdasági fejlődés mutatkozik, tapasztalhatók ennek bizonyos jelei. 1997-ben megjelent *Modernization and Postmodernization* című művében Inglehart már modernitáselméleti keretben tárgyalja a zajló értékváltozásokat, összekapcsolva a gazdasági, politikai és kulturális átalakulás dinamikáit. A weberi modernizációs érvelés helyett, amely azt vallja, hogy a kultúra indítja el a gazdasági és politikai átalakulást, Inglehart a marxi logikájú szemlélethez csatlakozik inkább, egyetértve azzal a tétellel, miszerint a gazdasági folyamatok befolyásolják a politikát és a kultúrát. E generatív dinamika tekintetében Inglehart tehát Marx mellett kötelezi el magát, de nem marxista, mivel azt ugyan hangsúlyozza, hogy tartós gazdasági fejlődés és stabil jólét nélkül nincs posztmateriális értékváltozás, nincs kulturális átalakulás, s a politikai demokratizáció is gyenge marad, de egyúttal azt is kiemeli: egyes társadalmi közegekben még a gazdasági növekedés sem indít el semmit. Determinisztikus összefüggést tehát nem feltételez Inglehart. Sőt, a feltétlen egyirányú és mindenképpen lineáris oksági kapcsolatot sem tartja egyértelműnek. Elfogadja ugyanis, hogy egyes társadalmakban a demokratizáció megelőzi a hosszabb távú gazdasági növekedést és/vagy az értékváltozást, illetve az annak megfelelő kultúraváltást, de szerinte az ilyen esetek kevésbé tartós átalakulást hoznak: nem beszélhetünk a társadalmi értékminta szintjén változásról, s a politikai intézmények (*polity*), a politikai hatalomgyakorlás (*politics*), valamint a közpolitikák (*policies*) is demokratikus deficitekkel küzdenek.

E modernitásnarratíva jellemzi Inglehart 2005-ben megjelent *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence* című, Christian Welzellel közösen írt könyvét is. Ebben a műben már sokadik alkalommal, egyre több országra kiterjedően, s még alaposabb változókészletet használva alkalmazza a szerzőpáros az ún. értéktérkép elemzést. E módszer négy értékdimenzió szerint, egy-egy ellentétes értékpár mentén világítja meg adott társadalmak jellemző értékszerkezetét. Az egyik tengelyen a tradicionális értékek állnak szemben a világi-rationálisakkal, a másikon pedig a túlélés értékei az önkifejezéssel. Inglehart szerint a normatív értelemben kedvezőnek vélt, posztmateriális értékek felé való elmozdulás a világi-rationális és az önkifejezési értékek előtérbe kerülését jelenti. A tradicionális értékek felölelik a vallásosságot, a tekintélytisztelést (a hatalom eltérő formái felé: állam, egyház, notabilitások, szülők stb.), a lojalitást (család, identitáscsoport, nemzet irányában), valamint a hagyományos nemi és társadalmi szerepek megőrzését. A tradicionális értékrendű társadalmakra jellemző az egyenlőtlenségek és hierarchikus státuszkülönbségek elfogadása, a paternalizmus, a protekcionizmus, a patriarchális szemlélet és a familiaritás, továbbá a nacionalizmus. A világi-raci-

onális értékek magja az individualizmus, a liberalizmus és az észszerűség. Ezekből következően ezen értékrend nagy hangsúlyt helyez az egyéni autonómia tiszteletére, az önmegvalósításra, az önérvényesülés szabadságára, valamint a mindenféle hatalom, ideológia-eszme, hagyományos nagynarratíva érvényességének korlátozására. Az ilyen értékrendű társadalmak számára különösen fontos a jogi és politikai – de nem a gazdasági – egyenlőtlenségek felszámolása, a vallás-, lelkiismereti, és szólásszabadság biztosítása, a piaci verseny korlátatlansága, a vállalkozás ösztönzése (kockáztatás, újítás, sikerközpontúság), továbbá általában a tudomány és az észérvek magasztossága.

A másik ellentétes értékpár – mint fentebb említésre került – a túlélés és az önkifejezés polaritásai szerint szerveződik. Jelen tanulmány, szakítva az ingleharti terminológiával, helyesebbnek tartja ezen értékpárt a zárt és nyitott gondolkodás fogalmaival illetni. Mindez azért tűnik relevánsnak, mert Inglehart modernitáselméletében az értékváltozás generatív háttere a tartós gazdasági fejlődés és jólét természetes tapasztalatként való fel fogása, ami elősegíti a túlélésre összpontosító materiális értékmotivációk háttérbe szorulását, illetve az egyéni önkifejezés posztmateriális értékorientációinak fontosságát. Ez az érvelés viszont akaratlanul is azt sugallja, hogy az alapvető jelentőségű materiális-posztmateriális értékváltozás és kultúraváltás elsősorban ezen értéktengellyel van összefüggésben. Ez azonban nem igaz, Inglehart sem állítja ezt, noha korai műveiben és a nyugati társadalmakra fókuszálva valamivel markánsabb elmozdulásokat regisztrált ezen értékdimenziók esetében, mint a tradicionális-világi-rationális értékpár kapcsán. Mindenesetre jelen tanulmány indokoltnak tartja e terminológiai korrekciót, ami egyébként a hazai szakirodalomban már korábban gyökeret vert (Tóth 2009, Keller 2009). A zárt gondolkodás tehát az egyén és elsődleges csoportjainak (*in-group* jellegű személyes kapcsolatainak) jólétét, anyagi és fizikai biztonságát tartja szem előtt. Az ilyen értékrendű társadalmakra jellemző az etnikai, törzsi, vallási, nyelvi, egyéb szubkulturális jellegű csoportelszigetelődés, általános bizalomhiány, informalitás, korrupció, valamint a demokráciadeficit különböző formái (gyenge civil társadalom, alacsony részvétel, legitimációs problémák, hatalommal való visszaélés stb.). Ezzel szemben a nyitott gondolkodás az embertársakhoz való aktív odafordulásra ösztönöz. A mások (*out-group* ágensek) jólétére és jóllétére való odafigyelés, a természeti környezet megóvása, valamint a kollektív gondolkodás, cselekvés, együttműködés, mint értékek tartoznak ide. Ez az értékrend elősegíti a szolidaritást, a toleranciát (az el- és befogadást), a demokratizációt (politikai részvételt, civilközéleti szerep- és felelősségvállalást, ellenőrzést és elszámoltathatóságot), a környezettudatosságot, továbbá a társadalmi bizalmat.

2018-ban kiadott *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World* című könyvében Inglehart megkísérelte modernitáselméletét letisztázni, illetve az egyéb modernizációs koncepciókkal teoretikus összefüggésbe hozni. Megközelítésének nevet adott – evolúciós modernitáselmélet –, így is jelezni igyekezvén, hogy az mindenképpen új az eddigiekhez képest. A mondanivaló továbbra is a marxi logikát követte, amennyiben a gazdasági fejlődést és a tartós jólétet jelölte meg a kultúraváltás és politikai demokratizáció generatív forrásaként. Ugyanakkor markánsan szembe is helyezkedett Marx determinisztikus felfogásával, amikor a változások oksági összefüggései terén elvetette a szükségszerűség elvét. E helyett Inglehart inkább graduális, de nem lineáris, tehát

előrehaladásokkal és visszarendeződésekkel jellemezhető gazdasági, kulturális és politikai kölcsönhatások mechanizmusait feltételezte mozgató erőkként, amelyek viszonyrendszerében kétségkívül elengedhetetlennek minősítette a gazdasági növekedést a tartós kulturális és politikai változások stabilizálása végett. A modernitás weberi elbeszélésével is vitába szállt Inglehart, amikor a progresszivitás kognitív vetületeivel szemben nagy hangsúlyt helyezett a nem-tudatos tényezőkre. Szerinte ugyanis Weber azért vezetett le mindent a kultúrából, mert eltúlozta a racionalitás, legalitás, bürokratizálódás mint uralmi és gazdaságszervezési formák jelentőségét. Inglehart szerint, még ha Weber nem is kapcsolta ki teljesen a kollektív mintákat (normatív korlátokat: társadalmi szabályokat, kódokat, szokásokat, vélekedéseket, elbeszéléseket, viselkedésformákat stb.) emocionális impulzusokkal-tartalmakkal feldúsító, nem-tudatos komponenseket, akkor is történelmi perspektívában azok átracionalizálódását vetítette előre. Inglehart modernitáselmélete két okból kifolyólag evolúciós színezetű. Egyrészt ezen emocionális töltetű kultúraelemek átalakulását rendkívül lassúnak fogja fel. Másrészt Inglehart azt állítja, hogy kedvezőtlen gazdasági-politikai kontextus-változások esetén e kulturális mélyrétegek, illetőleg azok következtében a társadalmi szintű percepciók és attitűdök viszonylag gyorsan visszarendeződhetnek defenzív, távolságtartó, elutasító formákba.

Részint a felfrissített modernitáselméletből is következett Inglehart utolsó nagy szenzációt keltő munkája, a 2019-ben kiadott, Pippa Norris szerzőtárssal közösen jegyzett *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. A mű abból – az Inglehartot gyakran ért kritikából – indult ki, hogy a kapitalista termelési mód szerint szerveződő gazdaság jellemzően konjunktúrák és recessziók ciklikus sorozata. Norris és Inglehart magáévá tette ezt a tételt, s rámutattak arra, hogy a fejlődés megtorpanása, a jólét megingása a társadalmi értékminták terén is materiális típusú visszarendeződést válthatnak ki, miközben a politikai intézményi formákon és hatalomgyakorlási módozatokon pedig súlyosan antidemokratikus nyomokat hagyhatnak. A szerzőpáros ezt a negatív kulturális reakciót – azaz *backlash*-t – a fent említett emocionális komponensekkel hozza összefüggésbe: az egyén és az imaginárius *Mi* (nem feltétlenül a társadalom- vagy nemzetegész, lehet, hogy annak csak az én számára azonosat jelképező része) ösztönszerű önvédelembe fordul, s nacionalista, xenofób, homofób, antiszemita, elit- és establishment-ellenes, nagytőkeellenes, globalizáció- és integrációellenes, hazaárulós jelszavak és populista politikák iránt válik fogékonyá.

A világ értéktérképe: korábbi kutatási eredmények és a vizsgált probléma

Az előző fejezetben tárgyaltak szerint Inglehart értékelmélete két ellentétes értékpár, azaz négy érték kategória (tradicionális és világi-rationális, illetve zárt és nyitott gondolkodás) szerint adja meg a vizsgált társadalmak jellemző értékmintázatait. Inglehart a világ értéktérképén civilizációs tömbök mentén különíti el az egyes társadalmakat. E módszerrel kettős célja van. Egyrészt rámutat arra, hogy a civilizációk viszonylag egységes kulturális teret alkotnak. Másrészt e perspektíván keresztül jól látszik, mely társadalmak azok, amelyek a szorosan vett civilizációs közegüktől esetlegesen távol állnak: értékstruktúrá-

juk szerint másik civilizációkhoz közelítenek. Jelen tanulmány keretében nem áll módunkban részletesen áttekinteni az ingleharti érték kutatás legfontosabb empirikus eredményeit.² Amik saját vizsgálatunk szempontjából különösen fontosak, azok az európai társadalmak értékmintázatai tükrében levonható következtetések. Ezeket három pontban lehet összefoglalni. Egyrészt Európa társadalmi – s itt most nem csak az EU-s tagállamokra gondolunk – értékstruktúráik szerint nem tömörülnek egy tömbbe, azaz a világ értéktérképén meglehetősen szétszóródnak. Másrészt feltűnő, hogy a tradicionális-világi-racionális értéktengely mentén a különbségek sokkal mérsékeltebbek: az európai társadalmak általában kevésbé tradicionálisak világviszonylatban. Harmadrészt ugyanakkor a zárt és nyitott gondolkodás értéktengelyén markáns különbség mutatkozik az egyes társadalmak között, ráadásul ez viszonylag egyértelmű sémába rendeződik: a nyugat-európai társadalmak sokkal nyitottabbak, mint a keletiek. Inglehart értelemben tehát a kontinens nyugati féltekéjén mindenképpen előrehaladottabb a posztmateriális értékfordulat, mint a kelet-európai országok esetében.

E megállapításokból következik jelen tanulmány problémafelvetése. Miután a World Values Survey – WVS/European Values Studies – EVS adataiból az látszik, hogy Európa társadalmi elsősorban a zárt és nyitott gondolkodás értékvonatkozásai kapcsán megosztottak (ezt egyébként a nemzetközi kutatások mellett magyar tanulmányok is megerősítik, lásd: Tóth, 2009; Keller, 2009; 2014), így érdemes alaposabban is utánajárni: más adatbázist vizsgálva vajon ugyanezt a tendenciát kapjuk-e. E kutatási probléma szempontjából kiváló lehetőségeket kínál az European Social Survey (ESS), amely 2002 óta két-éves rendszerességgel vizsgálja az európai társadalmak érték- és normaválasztásait, attitűdjeit, politikai percepcióit. Eszerint tehát az ESS lefedi az EU keleti bővítése utáni időszakot, lényegesen több és sokrétűbb adatot kínál e periódusra, mint a WVS/EVS, ráadásul számosabb európai társadalmat vizsgál. Még egyszer fontos rögzíteni: jelen tanulmány nem kételkedik Inglehart vagy a vonatkozó hazai szakirodalmak megállapításainak helyességében. Sőt, éppen azért veti fel a zárt és nyitott gondolkodás értéktartalmaira vonatkozó, alaposabb feltáró-összehasonító kutatás szükségességét, hogy átfogóbban, részletesebb képet kapva lássuk, egyrészt mennyire jelentős törésvonal húzódik Európa társadalmi között ezen értékkategóriát vizsgálva, másrészt mi mondható el ezen értékkülönbségről az elmúlt húsz év időkeretében.

Inglehart elméletéhez szorosan kapcsolódva, a zárt és nyitott gondolkodás esetében három értékdimenziót veszünk górcső alá: a társadalmi bizalmat, a szolidaritást és a toleranciát. Mindhárom társadalmi jelenség alapvető fontosságú Inglehart érvelése szempontjából avégett, hogy a zárt és nyitott gondolkodásról érdemben mondani tudjunk valamit. Ezen elméleti kitételrel jelen tanulmány nem kíván vitatkozni.

² Részletes eredmények és beszédes térképek a World Values Survey honlapján érhetők el. A legfrissebb riport, amely a nyolcvanas évektől egészen napjainkig betekintést nyújt az értékváltozási tendenciákba, a következő linken olvasható: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp?CMSID=findings&CMSID=findings>

Az európai értékkonvergencia – adatok és eredmények

A tanulmány e része arra keresi tehát a választ, hogy az elmúlt húsz évben miként változott a zárt gondolkodásra jellemző értékmotivációk jelentősége Európa egyes társadalmában. Az ingleharti normatív szemléletet alkalmazva azért a zárt gondolkodást vizsgáljuk, mert az a kíváncsúnak vélt posztmateriális értékfordulatnak mindenképpen hátráltatója. Az elmélet tárgyalása során láttuk, Inglehart szerint a nyugat-európai társadalmakban is felerősödhet különböző válságfolyamatok hatására (pl.: gazdasági recesszió, de gondolhatunk a koronavírus-járványra, a menekülthullámra, vagy az orosz–ukrán háborúra is) egy kulturális visszarendeződés trendje. Elemzésünk tehát erre is választ keres.

A vizsgálat adatai az ESS második és harmadik (2004, 2006), illetve kilencedik, tizedik és tizenegyedik (2018, 2020, 2023) hullámából származnak. Az ESS adatfelvételei során egy körülbelül egyórás kérdőívet kérdeznek le, rendszerint személyes formában. A kérdések szövege és sorrendje megegyezik minden országban, és a válaszadók kiválasztása is azonos elvek és módszertan alapján történik. A kutatások az egyes országokban a 15 éven felüli népességre vonatkoznak nem, életkor, lakóhely és iskolai végzettség szerint, a minta nagysága országonként 1500–2000 fő között mozog. Jelen vizsgálat azoknak az országoknak az adatait használja, amelyek a második és harmadik adatfelvétel (2004, 2006) közül legalább az egyikben részt vettek, valamint ugyanígy, a három későbbi hullám (2018, 2020, 2023) közül is legalább egyben benne voltak (azaz mindkét megjelölt időszakból országonként egy-egy hullám adatait elemezzük). E szempontrendszer szerint összesen 24 országra terjed ki a kutatás.

Amint az fentebb tisztázásra került, három ingleharti dimenziót vizsgálunk a zárt/nyitott gondolkodás értéktartalmai közül: társadalmi bizalom, szolidaritás, tolerancia.

A nyitott/zárt gondolkodás első dimenziója: társadalmi bizalom

Mindenféle csoportvontakoztató megkülönböztetés nélkül, általában az emberek közötti bizalmat nevezzük társadalmi bizalomnak. Kérdőíves módszerrel leggyakrabban az ún. standard bizalomkérdés révén igyekeznek megragadni e jelenséget. Ennek különböző formái léteznek. Ezek közül az egyiket alkalmazza az Inglehart-féle módszertan is. Az ESS-ben szereplő verzió ettől némileg eltér. Itt egy 0-tól 10-ig terjedő 11 fokú skála szerepel, a kérdés pedig az alábbiak szerint megszövegezett:

- *„Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban? Helyezze el véleményét egy skálán, ahol a 0 azt jelenti, hogy nem lehetünk elég óvatosak, a 10 pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható.”*

A standard bizalomváltozó mellett az ESS az ún. Rosenberg-féle skálára visszavezethető, finomított bizalom mérés további két itemjét is magában foglalja (Uslaner, 2012). Ezt a hármat együtt szokták bizalomindexnek nevezni. A két további kérdés a következő:

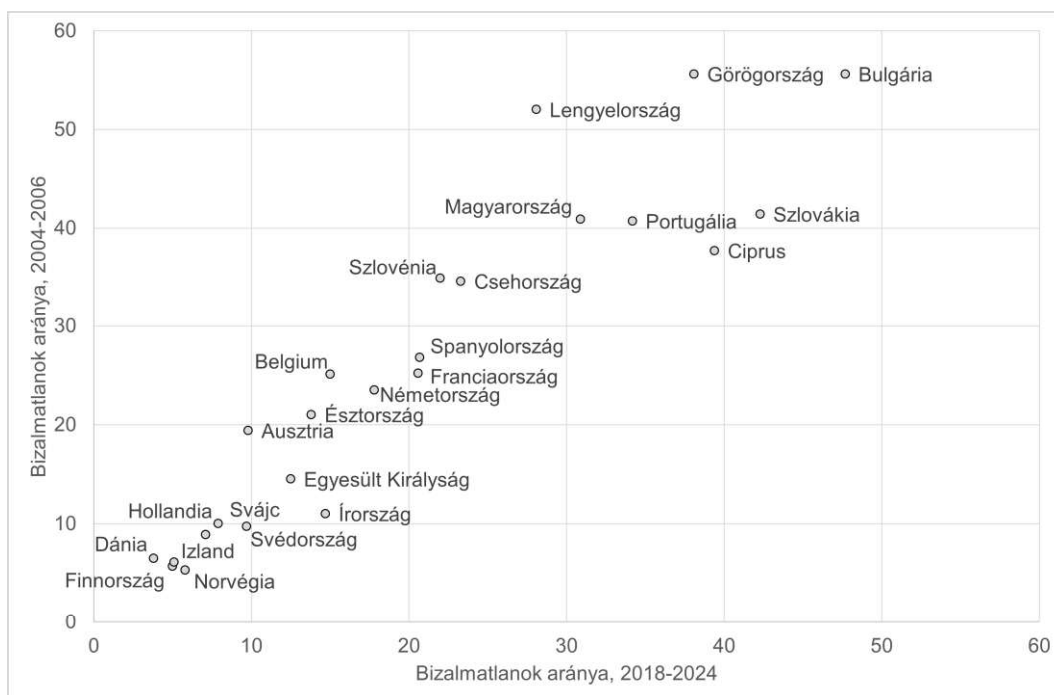
- *„Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni? Helyezze el véleményét egy skálán, ahol*

a 0 azt jelenti, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni, a 10 pedig azt, hogy a legtöbb ember igyekezne tisztességes lenni.”

- *„Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek? Helyezze el véleményét egy skálán, ahol a 0 azt jelenti, hogy az emberek inkább csak magukkal törődnek, a 10 pedig azt, hogy az emberek általában segítőkészek”*

Jelen vizsgálat a három kérdést – a bizalomindex-formulának megfelelően – összevonva, az eredeti itemeket átlagolva használja.³ Az átlagolást követően egy háromkategóriás változó megalkotására került sor, amely alapján elkülöníthetővé váltak a *bizalmatlanok* (0–3,67 között), a *bizonytalanok* (4–6,67 között), és a *magas bizalmúak* (7 felett).

1. ábra A bizalmatlanok aránya az egyes országokban és a két vizsgált időszakban, %

Forrás: saját szerkesztés az ESS 2004, 2006, 2018, 2020, 2023 adatai alapján.

Az ábrát készítette: Szabó Tamás

Az 1. ábrán látható adatok alapján levonható legfontosabb következtetés az, hogy a bizalmatlanságot alapul véve a különböző európai társadalmak között jelentős eltérések vannak, ami mindkét vizsgált időszakban gyakorlatilag ugyanazt a mintázatot mutatja. Eszerint az észak- és a legtöbb nyugat-európai országban kifejezetten alacsony volt a bizalmatlanok aránya a kétezres évek elején, miként most is ez a helyzet. Az ábra bal alsó sarkában elhelyezkedő országok esetében 10%-ot sem ér el a bizalmatlanok hányada. A tengelyek metszéspontjához közel csak régi EU-tagállamokat és EFTA-országokat találunk. A szintén régi EU-tagállamoknak tekinthető mediterrán országok társadalmi esetében már messze nem ilyen kedvező a társadalmi bizalom. Ezen országok mindegyikében ugyanis viszonylag magas, jellemzően 30% feletti a bizalmatlanok aránya. Ez az adat hasonló az EU 2004-es bővítése során vagy azután csatlakozó kelet-európai tagállamokban mért

³ A három változó alapján számított Cronbach-alfa mutató értéke a teljes mintában elérte a 0,7-es küszöbértéket.

eredményekhez (sőt, némely kelet-európai országban kedvezőbb a társadalmi bizalom állapota, különösen Észtországban, amely egyezik Inglehart megfigyeléseivel).

Amennyiben az időbeli változást részleteiben is megvizsgáljuk, akkor leginkább az szembeötlő, hogy egyetlen ország esetében sem látunk egyértelmű, jelentős negatív változást.⁴ Tehát sehol sem nőtt igazán a bizalmatlanok aránya. Ezzel szemben jelentősebb pozitív változást több ország esetében is regisztrálhatunk. E tendenciának, mármint a csökkenő bizalmatlanságnak, ugyanakkor nincs egyértelmű területi mintázata: Európa minden részében találunk ilyen országokat, kivéve a skandináv térséget. Utóbbi kivételnek pusztán az az oka, hogy e társadalmakban már húsz éve is csak 5% körüli volt a bizalmatlanok aránya, vagyis javulás itt már nehezen várható. Néhány országban (pl.: Ausztriában, Belgiumban, Szlovéniában, Magyarországon és Csehországban) kifejezetten jelentős, 10% körüli változás látható (ennyivel csökkent tehát két évtized alatt a bizalmatlanok aránya), miközben Görögországban és Lengyelországban még ennél is kedvezőbb tendencia látszik (17,5%-kal és 23,9%-kal visszaesett a bizalmatlanok hányada). Ugyanakkor azt is érdemes megjegyezni, hogy ezek a fejlemények nem változtatták meg alapjaiban az adott országok relatív pozícióit az európai összehasonlítás perspektívájában.

A nyitott/zárt gondolkodás második dimenziója: szolidaritás

A szolidaritás empirikus megközelítése vonatkozásában jelen tanulmány egy olyan alternatívát választott, amely szoros értékelméleti megalapozottsággal bír. Az Inglehart műveiben is időről-időre előkerülő, szintén a rokeach-i örökségből kifejlődő, Shalom H. Schwartz nevéhez köthető alapvető emberi értékek koncepciója tíz, egymással dinamikusan összefüggő értéktartalom tükrében vizsgálja az egyének, csoportok, társadalmak értékstruktúráit (Schwartz, 2016). Ezek között szerepel két érték, amelyeket a szolidaritás absztrakt (nem szituatív és nem konkrét csoporthoz köthető) formájú megjelenéseként azonosíthatunk. Az egyik ilyen érték az univerzalizmus, amely az egyénhez képest külső csoportok jólétének és jóllétének előmozdítását ösztönzi értékmotivációként, míg a másik a biztonság, amely a fizikai-materiális biztonságérzet és a strukturális stabilitás fontosságát hangsúlyozza hasonló módon, azaz értékszerű megalapozottságként. A kettő összefüggése azért lehetséges alternatíva a szolidaritás megragadására, mert az egyén csak akkor mozgíthatja elő mások, hozzá képest idegenek jólétét és jóllétét, ha képes bizonyos fokig elvonatkoztatni önmaga konform állapotaitól, azaz a saját fizikai-materiális biztonságérzetétől, illetve a számára fontos strukturális-intézményi stabilitástól.

Az ESS a Schwartz-teszt 21 itemből álló, önkitöltős kérdéssorát, az úgynevezett Portrait Value Questionnaire-t (PVQ) használja. A PVQ 21 különböző ember rövid profilleírását tartalmazza, mely állításokra válaszolva a megkérdezettek egy hatfokozatú skála segítségével mérlegelik, hogy a kérdésben jellemzett ember mennyire hasonlít rájuk. Az ESS-ben használt eredeti skála szerint az 1-es érték jelentése „nagyon hasonlít rám”, míg a 6-osé „egyáltalán nem hasonlít rám”. Jelen elemzésben e kódolás megfordítva szerepel, így a magasabb értékek jelentik az item tartalmával való fokozottabb azonosulást, illetve

⁴ Jelentős változásnak ebben az elemzésben azt tekintjük, ha a vizsgált két korábbi időszak, tehát 2004 és 2006, illetve a három későbbi, azaz 2018, 2020, 2023 egymástól időben legtovábbai adatai között legalább 5%-os különbség van.

fordítva, az alacsonyabb az adott profil elutasítását. Az univerzalizmus értékéhez a PVQ tesztben eredetileg három változó tartozik. Ebből csak kettőt használ az elemzés. Ezek a következők:

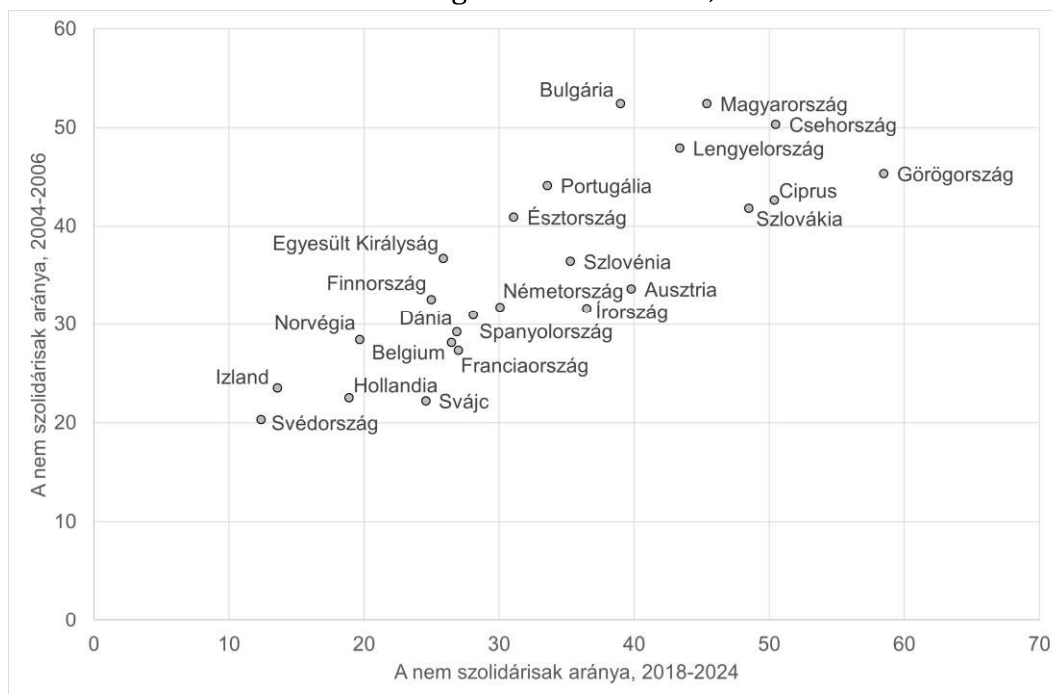
- „Fontosnak tartja, hogy minden ember egyforma bánásmódban részesüljön. Azt gondolja, hogy mindenkinek egyenlő lehetőséggel kellene rendelkeznie az életben.”
- „Fontos számára, hogy meghallgassa azokat, akik másmilyenek, mint ő. Még akkor is, ha nem ért egyet velük, meg akarja érteni őket.”

A biztonság értékét a következő két változóval vizsgálja a teszt:

- „Fontos számára, hogy biztonságos körülmények között éljen. Elkerül mindent, ami veszélyezteteti biztonságát.”
- „Fontos számára, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait.”

Az értékek kiszámítására Schwartz meghatározott módszertant javasol⁵, amely szerint az egybetartozó változók átlagolásával jön létre egy adott érték mutatója. A két-két használt érték kiszámítása után az univerzalizmus indikátorából kivonásra került a biztonság összevont indikátora. Az így kapott változót használja az elemzés a szolidaritás megragadására. Zárt gondolkodásának az a válaszadó számít, akinél a két érték összevonása negatív számot ad, vagyis aki a biztonságot preferálja az univerzalizmushoz képest.

2. ábra: A nem-szolidaritás aránya az egyes országokban és a két vizsgált időszakban, %

Forrás: saját szerkesztés az ESS 2004, 2006, 2018, 2020, 2023 adatai alapján.

Az ábrát készítette: Szabó Tamás

⁵ Lásd: https://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/ESS_computing_human_values_scale.pdf

A 2. ábrára pillantva elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy a társadalmi bizalom esetében kirajzolódó területi mintázat a szolidaritás kapcsán is világosan körvonalazódik, habár valamivel kevésbé éles kontúrokkal. Az észak- és nyugat-európai társadalmakban 20–30% körüli (Svédországban és Izlandon jelenleg inkább már csak 10% körüli) azoknak az aránya, akiket a szolidaritás értékdimenziója esetében zárt gondolkodásúnak tekinthetünk. A dél- és a kelet-európai országokat vizsgálva, Észtország kivételével, lényegesen magasabb arányú a nem-szolidárisak társadalmi hányada, egyes helyeken az 50%-ot is eléri. Az időbeli változásokra fókuszálva azt mondhatjuk, hogy a társadalmi bizalommal ellentétben, a szolidaritás esetében jelentős változási tendenciák megfigyelhetők. Ausztriában, Szlovákiában, Cipruson és Görögországban például markánsan nőtt a nem-szolidárisak aránya az elmúlt két évtizedben. Ezzel szemben számottevő pozitív változás tapasztalható több olyan országban (így például: Svédországban, Izlandon, Norvégiában és Finnországban), ahol már korábban is alacsony volt a nem-szolidárisak társadalmi hányada. A kelet-európai országok között is vannak olyanok, amelyek pozitív változási tendenciákat tükröznek, pl.: Észtország, Bulgária, Magyarország. E változások dacára ugyanakkor a szolidaritás értékdimenziója kapcsán az mondható el, hogy az észak- és nyugat-európai, illetve a dél- és kelet-európai társadalmak között húzódó értékpolarizációs törésvonal nem tűnt el az elmúlt két évtized során.

A nyitott/zárt gondolkodás harmadik dimenziója: tolerancia

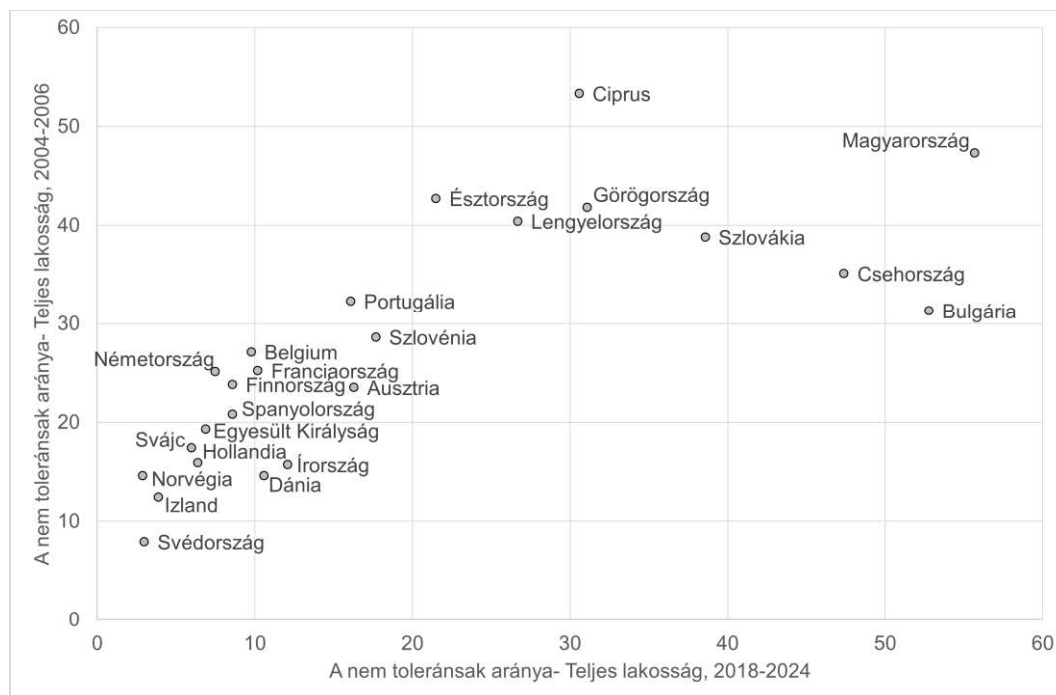
A tolerancia problematikája és értékvonatkozásai központi téma Inglehart elméleteiben. A kívánt posztmateriális fordulat szempontjából Inglehart már a korai műveiben is a másághoz való megváltozó viszonyulást emeli ki, mint az egyik új tendenciát. Nála a leggyakoribb hivatkozási pont a szexuális kisebbségekkel, melegek és leszbikusok megítélésével kapcsolatos percepciók-attitűdök átalakulása, amely Inglehart álláspontja szerint értékátrendeződés eredménye. De hasonló módon értekezik egyéb kisebbségek (etnikai, nyelvi, vallási csoportok) növekvő elfogadásáról is. Jelen vizsgálat a toleranciát két változóval méri az ESS adatbázisaiból. Ezek a következők:

- *Kérem mondja meg, hogy a külföldön élő más nemzetiségűek mekkora részének engedné meg a betelepülést? A válaszlehetőségek:*
 - 1) sokuknak meg kellene engedni, hogy [válaszadó országába] jöjjenek élni;
 - 2) jónéhányuknak meg kellene engedni;
 - 3) keveseknek kellene megengedni;
 - 4) senkinek nem kellene megengedni.
- *Kérem mondja meg, hogy milyen mértékben ért, vagy nem ért egyet a következő kijelentésekkel. Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják. A válaszlehetőségek:*
 - 1) teljesen egyetértek
 - 2) egyetértek
 - 3) egyet is értek, meg nem is
 - 4) nem értek egyet

5) egyáltalán nem értek egyet

Az elemzés azokat a válaszadókat tekinti egyértelműen elutasítóknak (kirekesztőknek), akik az első kérdésnél a „senkinek nem kellene megengedni” lehetőséget választották, a második esetében pedig a „nem értek egyet” vagy az „egyáltalán nem értek egyet” válaszalternatívát.

3. ábra Az intoleránsak aránya az egyes országokban és a két vizsgált időszakban, %

Forrás: saját szerkesztés az ESS 2004, 2006, 2018, 2020, 2023 adatai alapján.

Az ábrát készítette: Szabó Tamás

A 3. ábra minden eddigienél világosabb módon rajzol ki egy értékpolarizációs törésvonalat Európa társadalmi között. A régi EU-tagállamokban és az EFTA-országokban – Görögországot kivéve – sokkal alacsonyabb az elutasítók aránya, mint az újonnan csatlakozott kelet-európai társadalmakban. Ennél a dimenzióánál különösen érdekes az időbeli változás dinamikája is. Azt láthatjuk ugyanis, hogy a két évtizeddel ezelőtt is már egyértelműen létező értékpolarizációs törésvonal a tolerancia vonatkozásában mostanra még erőteljesebbé vált. Az elfogadóbb társadalmak még inkább toleránsakká váltak, míg az elutasítók még inkább intoleránsok lettek. Bulgária és Magyarország esetében ez az intoleráns attitűd már a társadalom többségét jellemzi. A 2004-ben csatlakozó országok romló tendenciájától két kelet-európai társadalom tér el: Észtország és Szlovénia. Ezekben az országokban a korábbi időszakhoz képest jelentős javulás tapasztalható.

A fenti értékváltozások generációs vetületei

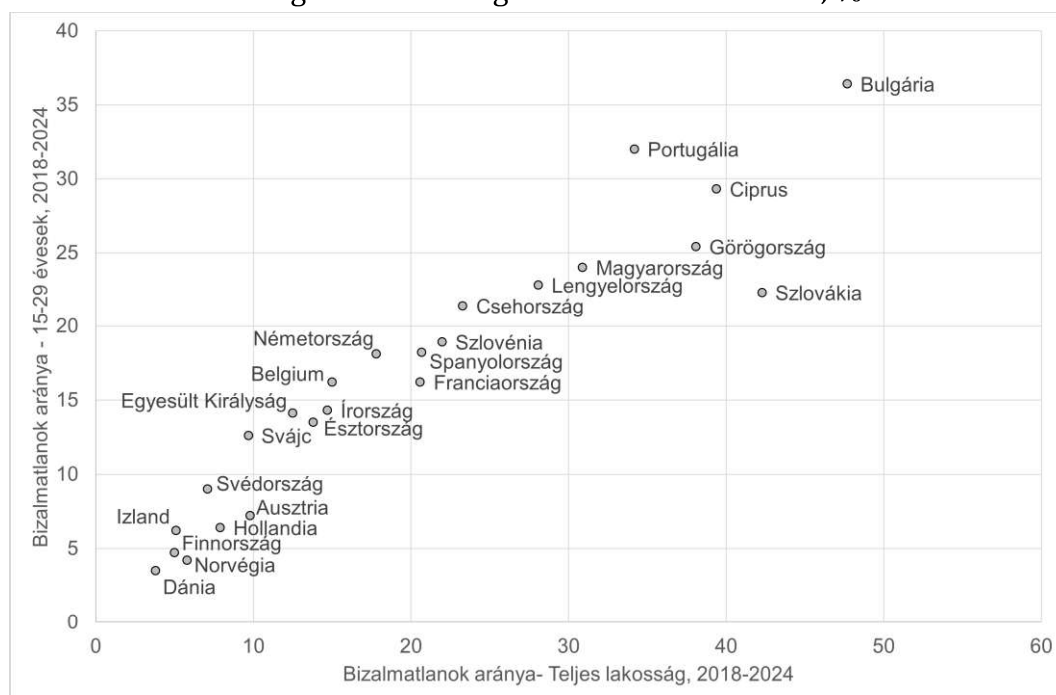
Mint az az elméleti háttér tárgyalása során többször előkerült, Inglehart szerint az értékváltozás egyúttal generációváltást is jelent. Egy új értékrend megszilárdulása akkor lehetséges, ha a következő generáció többségbe kerül az adott társadalomban. E feltevés jegyében okvetlenül fontos utánajárni, hogy a fent bemutatott társadalmi értékmintázatok,

azok esetleges változási tendenciái nem takarnak-e el sajátos, korosztályokhoz köthető értékrend-különbségeket. Egész konkrétan: az ingleharti feltevésnek megfelelően, láthatunk-e arra vonatkozó jeleket, hogy a legfiatalabb generáció (a most 15–29 évesek) értékmintázata más irányban fejlődik a jellemző társadalmi értékstruktúrákhoz képest. E kérdésfeltevés európai összehasonlító perspektívában, illetve az európai integrációs folyamat kilátásai szempontjából kiegészül azzal a problematikával, hogy a fentebb megfigyelt, európai szintű értékpolarizáció (Nyugat és Észak vs. Dél és Kelet között) a legfiatalabbak esetében is fennáll-e, avagy e generáció inkább értékkonvergenciát képvisel.

A fentiekhez hasonlóan, a nyitott/zárt gondolkodás három dimenziója, azaz a társadalmi bizalom, a szolidaritás és a tolerancia tükrében, nyilván ugyanazon változók alapján vizsgáljuk, hogy a legfiatalabb korosztály értékmintázata mit mutat a legfrissebb adatok szerint. E perspektívában egyrészt képet kapunk arról, hogy adott társadalmak esetében a fiatalabbak értékrendje eltér-e az érvényes kollektív mintától. Másrészt, nemzetközi komparatív kontextusban azt is látni fogjuk, hogy nevezett értékdimenziók mentén a fiatalabb korosztály esetében beszélhetünk-e értékkonvergenciáról, avagy a teljes társadalmakra jellemző értékpolarizáció érvényes e generációra is.

A 4. ábra a bizalmatlanok arányát mutatja országoként, az egyik tengelyen a teljes társadalmi hányad, a másikon pedig a fiatalokra (15–29 évesekre) vonatkozó arányszámot látjuk.

4. ábra A bizalmatlanok aránya a teljes társadalomban és a legfiatalabbak között – országoként és a legfrissebb adatok szerint, %

Forrás: saját szerkesztés az ESS 2018, 2020, 2023 adatai alapján.

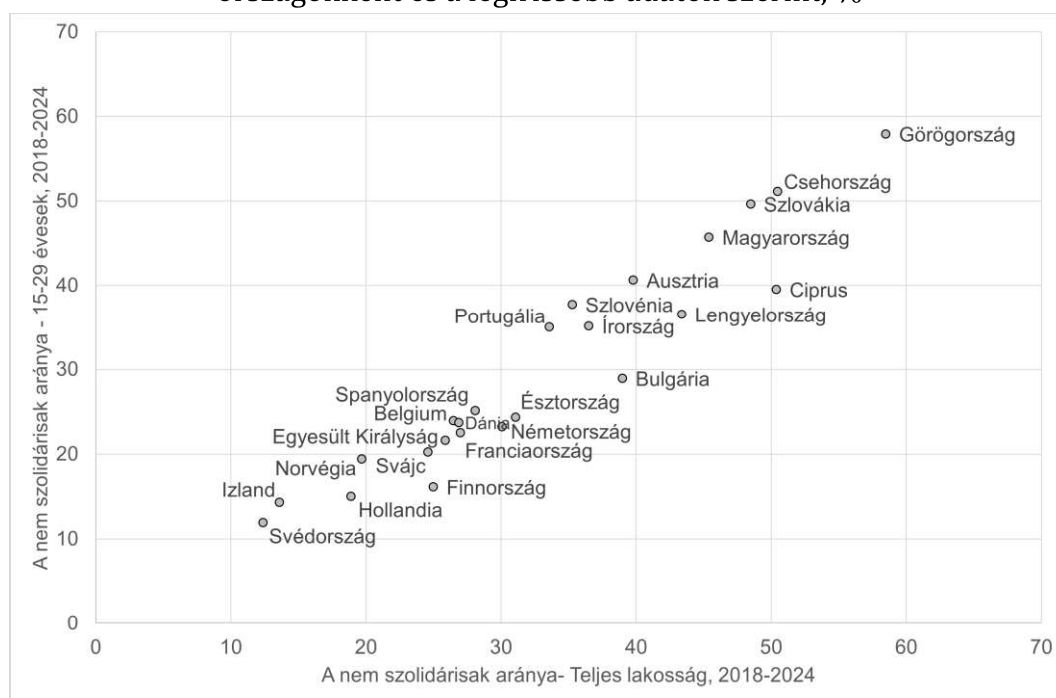
Az ábrát készítette: Szabó Tamás

Az adatokra pillantva egyrészt megállapítható, hogy a leginkább bizalmatlan társadalmak esetében (Szlovákia, Lengyelország, Magyarország, Görögország, Ciprus, Bulgária), a fia-

talok bizalomszintje valamivel kedvezőbbnek tűnik, mint a teljes lakosságé. Azaz a fiatalok inkább bíznak embertársaikban. Ugyanakkor ezen országokban a bizalmatlanok aránya még így is nagyon magas a fiatalok körében, ha összevetjük ezeket az adatokat a nyugat- és észak-európai fiatal generációk esetében mért bizalmatlansággal. Így tehát, bár kicsit kedvezőbb feltételek mellett, de megmarad a bizalom vonatkozásában fentebb feltárt európai értékpolarizáció akkor is, ha csak a fiatalabb korosztályra összpontosítunk. Ráadásul e törésvonal térbeli mintázata is jellemzően ugyanaz.

Az 5. ábrán a nem-szolidárisak arányát látjuk, hasonló bontás szerint.

5. ábra A nem-szolidárisak aránya a teljes társadalomban és a legfiatalabbak között – országoként és a legfrissebb adatok szerint, %

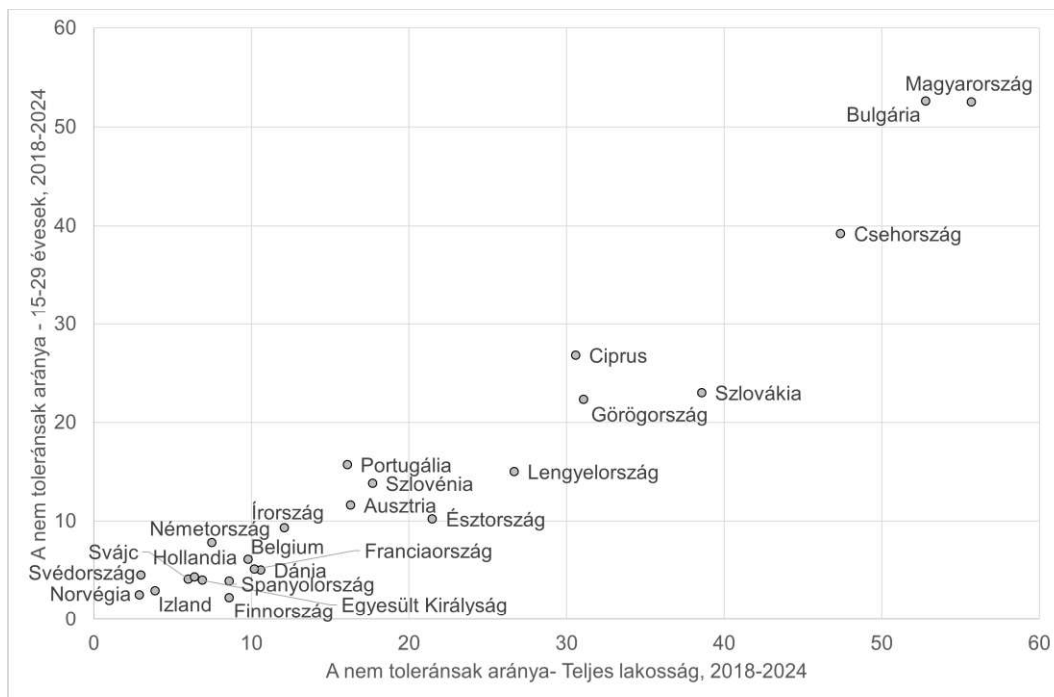
Forrás: saját szerkesztés az ESS 2018, 2020, 2023 adatai alapján.

Az ábrát készítette: Szabó Tamás

Az 5. ábra adatai egyértelműen azt mutatják, hogy a szolidaritás értékdimenziója esetében sincs markáns különbség a társadalmi szintű és a fiatalok körében érvényes értékrend között. Azon országokban, ahol magas, 30% feletti a nem-szolidárisak hányada, ott jószorivel ugyanez a számarány mutatkozik akkor is, ha csak a fiatalabb korosztályt vizsgáljuk. Emiatt a szolidaritás tekintetében sem látunk arra utaló tendenciákat, hogy az európai értékpolarizáció e dimenzió esetében a következő generációval jelentősen mérséklődne.

A 6. ábrán végezetül az intoleránsak arányát látjuk, a fentiekhez hasonló bontásban.

6. ábra Az intoleránsnak aránya a teljes társadalomban és a legfiatalabbak között – országoként és a legfrissebb adatok szerint, %

Forrás: saját szerkesztés az ESS 2018, 2020, 2023 adatai alapján.

Az ábrát készítette: Szabó Tamás

A legfiatalabb korosztály toleranciáját, intoleranciáját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ezen értékdimenzió esetében kirajzolódni látszik egy európai tendencia, miszerint a fiatalabbak általában el- és befogadóbbak a teljes társadalmakhoz képest. Néhány ország esetében kifejezetten éles ez a generációs konfliktus, s nemcsak ott, ahol egyébként magas az intoleránsnak aránya (pl.: Szlovákia), hanem akár még toleráns társadalmak tekintetében is látszanak különbségek (pl.: Finnország). Ugyanakkor e dimenzió esetében sem lenne megalapozott értékváltozásról beszélni, hiszen a releváns európai értékpolarizáció Nyugat és Észak vs. Dél és Kelet között világosan látszik, ráadásul néhány társadalomban (Csehország, Magyarország, Bulgária) kifejezetten magas az intoleránsnak aránya a fiatalok között.

Összegzés és következtetések

Jelen tanulmány az elmúlt húsz esztendőre visszatekintve vizsgálta az európai társadalmak jellemző értékmintázatait, valamint azok változási irányait. Az összehasonlító jellegű, kérdőíves módszeren alapuló, nagymintás, reprezentatív értékutatások közül a Ronald Inglehart nevéhez köthető koncepcióhoz folyamodott a vizsgálat elméleti háttér gyanánt, mivel ez az a megközelítés, amely leginkább összpontosít az értékváltozás dinamikus vetületeire, azok átfogó összefüggéseire. A tanulmány felvázolta Inglehart modernizációs kontextusba foglalt érték-koncepciójának fejlődését, annak főbb állomásait, empirikus eredményeken alapuló legfontosabb megállapításait. Jelen összegzésben, e teoretikus tételekre visszautalva értelmezzük kapott eredményeinket.

Egyfelől fontos kiemelni, hogy az ingleharti posztmaterialista értékfordulat, vagyis az a világi-rationális beállítódással és nyitott gondolkodással azonosítható értékrend, amelynek az úttörői a hatvanas-hetvenes évektől kezdődően az észak- és nyugat-európai társadalmak voltak, továbbra is főként Európának ezeket a térségeit jellemzi. Saját vizsgálatunk megerősítette, hogy az európai társadalmak között a nyitott gondolkodás vonatkozásában korábban már regisztrált értékkülönbségek valóban fennállnak, akkor is, ha az ingleharti modellre épülő WVS/EVS adatbázis helyett más, részletesebb, átfogóbb, gyakrabban megismételt lekérdezéseken alapuló adatforrást veszünk elemzés alá. A nyitott gondolkodás különféle dimenziói (társadalmi bizalom, szolidaritás, tolerancia) esetében általunk feltárt makroszintű értékkülönbségek jól illeszkednek az Inglehart és szerzőtársai jóvoltából korábban már megismert európai értékpolarizációs törésvonalhoz.

Másodsorban igazoltuk Inglehart azon tételét is, miszerint a társadalmi értékmintázatok változása csak nagyon lassan történhet meg. Közel húszéves keresztmetszetben olyan mértékű értékváltozást egyetlen társadalom esetében sem sikerült beazonosítanunk, amely az adott országot Európa értéktérképén drasztikusan más pozícióba tolt volna. A nyitott gondolkodás tekintetében az európai értékkoordináta meglehetősen stabil, a nevezett értékpolarizációs törésvonalon átjárás nem igazán figyelhető meg.

Ha ez így van, mármint az, hogy két évtizedes perspektívában nincs érdemi értékváltozás Európában, akkor az ingleharti érvelés szerint ebből inherensen következnie kell annak is, hogy a legfiatalabb korosztály, amely majdan többségbe kerülve esetlegesen új értékrendet társadalmasíthat, manapság még nem képviselhet az érvényes kollektív mintától markánsan eltérő értékstruktúrát. A társadalmi értékváltozás Inglehart szerint ugyanis generációkon átívelő hosszú folyamat. E tétel is helyesnek bizonyult az eredmények tükrében, hiszen egy-egy ország esetében ugyan megfigyelhetők voltak értékrendkülönbségek a legfiatalabbak és a teljes társadalom között, viszont az európai értékpolarizációt ez egyelőre nem látszik átrajzolni valamiféle értékkonvergenciává a fiatalokra fókuszálva sem.

Egyetlen mondatban az európai integrációs folyamatra reflektálva: az adatok szerint nincs kialakulóban valamiféle közös európai értékrend; Észak- és Nyugat-Európa, illetve Dél- és Kelet-Európa értékmintázatai a nyitott gondolkodás tekintetében továbbra is elválnak, s a fiatalok esetében sem mutatnak nagyon mást a tendenciák. Talán annyi pozitívum megjegyezhető, hogy a közelmúlt uniós kihívásai (gazdasági stagnálás-recesszió, koronavírus-járvány, migrációs problémák, nacionalista-populista pártok erősödése, szomszédos térségekben zajló háborúk) ellenére, az ingleharti *backlash* nem regisztrálható általános trendként.

Köszönetnyilvánítás

Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Mennyire általános az általánosított bizalom” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Grünhut Zoltán kutatását a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatta (projektazonosító: MAEO-2024-25-000051).

Felhasznált források

- Aggestam, L. (2008). Introduction: Ethical Power Europe? *International Affairs*, 84(1), 1–11. DOI: 10.1111/j.1468-2346.2008.00685.x
- Arató K., & Koller B. (2023). *Európa utazása: integrációtörténet*. Gondolat.
- Beck, U., & Grande, E. (2007). *Cosmopolitan Europe*. Polity.
- Cicchelli, V., & Pendenza, M. (2015). The Looming Shadow of the Walls. Is a Cosmopolitan Europe still Possible? *Partecipazione e Conflitto – The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 8(3), 625–642.
- Gárdos J., & Ságvári B. (2020). Az értékutatások ígérete és valósága – Az értékek kutatása. In Szabari V. (szerk.), *(Disz)kontinuitások* (pp. 89–67). Napvilág Kiadó – ELTE Eötvös József Kiadó.
- Gerhards J. (2007). *Cultural Overstretch? The Enlargement of the European Union and the Cultural Differences between Old and New Member States and Turkey*. Routledge.
- Grabbe, H. (2006). *The EU's Transformative Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan.
- Hoerber, T., Weber, G., & Cabras, I. (eds.) (2021). *The Routledge Handbook of European Integrations*. Routledge.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution*. Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization*. Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2018). *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (2021). *Religion's Sudden Decline: What's Causing it, and What Comes Next?* Oxford University Press.
- Inglehart, R., & Abramson, P. (1995). *Value Change in Global Perspective*. University of Michigan Press.
- Inglehart, R., & Norris, P. (2003). *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge University Press.
- Inglehart, R., & Norris, P. (2004). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.
- Jørgensen, K. E. (2006). Theoretical Perspectives on the Role of Values, Images and Principles in Foreign Policy. In Lucarelli, S., & Manners, I. (eds.), *Values and Principles in European Union Foreign Policy* (pp. 42–58). Routledge.
- Keller T. (2009). *Magyarország helye a világ értéktérképén*. TÁRKI.
- Keller T. (2014). Megfogyva bár, de törve... Mérsékeltén javuló mutatók, súlyosan növekvő politikai polarizáltság a magyar értékrendszerben, változások 2009 és 2013 között. In Kolosi T. & Tóth I. Gy. (szerk.), *Társadalmi Riport 2014* (pp. 375–403). TÁRKI.
- Koller B., & Arató K. (2019). Az európai integráció rövid története In Arató K., & Koller, B. (szerk.), *Az Európai Unió politikai rendszere* (pp. 11–33). Ludovika Egyetemi Kiadó.
- Laïdi, Z. (ed.) (2008). *EU Foreign Policy in a Globalized World: Normative Power and Social Preferences*. Routledge.
- Lucarelli, S. (2006). Introduction: Values, Principles, Identity and European Union Foreign Policy". In Lucarelli, S., & Manners, I. (eds.), *Values and Principles in European Union Foreign Policy* (pp. 1–18). Routledge.
- Manners, I. (2009). The Concept of Normative Power in World Politics. *Danish Institute for International Studies Brief*, No. 4.

- Manners, I. (2010). As You Like It: European Union Normative Power in the European Neighbourhood Policy. In Whitman, R. G., & Wolff, S. (eds.), *The European Neighbourhood Policy since 2003: Much Ado about Nothing?* (pp. 29–50). Palgrave Macmillan.
- Marccheti, M. C. (2024). Identity and Values in the European Union: Towards a New Form of Obscurantism in European Societies? *Quadreni di Sociologia*, 96, 33–48.
- Mayer, H., & Vogt, H. (eds.) 2006. *A Responsible Europe? Ethical Foundations of EU External Affairs*. Palgrave Macmillan.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press.
- Schumacher, T., Marchetti, A., & Demmelhuber, T. (eds.) (2018). *The Routledge Handbook on the European Neighbourhood Policy*. Routledge.
- Schwartz, S. H. (2016). Basic Individual Values: Sources and Consequences. In Sander, D., & Brosch, T. (eds.), *Handbook of Values: Sources and Consequences* (pp. 63–84). Oxford University Press.
- Sjursen, H. (2006a). What Kind of Power? *Journal of European Public Policy*, 13(2), 169–181. DOI: 10.1080/13501760500451584
- Sjursen, H. (2006b). The EU as a 'Normative Power': How Can This Be? *Journal of European Public Policy*, 13(2), 235–251. DOI: 10.1080/13501760500451667
- Tóth I. Gy. (2009). *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében* (A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése), TÁRKI.
- Uslaner, E. M. (2012). *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge University Press.
- Varga K. (2003). *Értékek fénykörében*. Akadémiai Kiadó.
- Whitman, R. G. (ed.) (2011). *Normative Power Europe: Empirical and Theoretical Perspectives*. Palgrave Macmillan.